

Repertorium van collegiale kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht

Repertorium van collegiale kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht

JAN KUYS

Hilversum
Verloren
2014

Deze uitgave is tot stand gekomen mede dankzij financiële bijdragen van:
Interfacultaire focusgroep Culture, Religion and Memory (CRM) van de Radboud
Universiteit Nijmegen
Jacobs-Schumacher Stichting
Paul Hazard-Stichting
Stichting Het Nuyensfonds
Stichting Professor Van Winter Fonds
Stichting Sormani Fonds.

Op het omslag: voorzijde Walburgkerk, Arnhem (foto: Elio Pelzers); achterzijde koorbank
(ca 1540) in de Grote Kerk te Dordrecht (foto: Herman A. van Duinen).

ISBN 978-90-8704-416-9

© 2014 Jan Kuys & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort
Bindwerk: Van Waarden, Zaandam

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUD

Kaart van het bisdom Utrecht, ca. 1550, met vestigingsplaatsen van kapittels	7
Woord vooraf	9
Inleiding. Collegiale kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht	11
Kapittels in het bisdom Utrecht tot de dertiende eeuw	15
Stichtingen door de geestelijkheid vanaf 1295	18
Kapittelstichtingen door lokale wereldlijke heren	23
Kapittelstichtingen door landsheren	25
Stedelijke kapittels?	28
Diversiteit en uniformiteit	31
Effecten van Contrareformatie en Reformatie	35
Opzet van dit repertorium en toelichting bij het ordeningsschema	39
Tot slot	40
BESCHRIJVINGEN VAN DE AFZONDERLIJKE KAPITTELS	
Indeling van het ordeningsschema van de kapittelbeschrijvingen	43
Abbenbroek: Sint-Egidius	45
Amersfoort: Sint-Joris	51
Culemborg: Sint-Barbara	60
Deventer: Sint-Lebuius	69
Dordrecht: Onze Lieve Vrouw	91
Egmond: Sint-Catharina	98
Elst: Sint-Werenfried	101
Geervliet: Onze Lieve Vrouw	109
Gorinchem: Sint-Maarten & Sint-Vincent	123
Haaften: Sint-Jan de Doper	131
Den Haag: Onze Lieve Vrouw	135
Heusden: Sint-Catharina	148
Ter Horst: H. Drievuldigheid	156
Hulkestein: Sint-Salvator	163
IJsselstein: Sint-Nicolaas	165
Kapelle: Onze Lieve Vrouw	169

Leiden: Sint-Pancras	173
Middelburg: Sint-Pieter	181
Middelburg: Sint-Maarten	192
Munsterkerk/Brielle: Sint-Catharina	200
Naaldwijk: Sint-Adriaan	210
Nederhemert: Sint-Servaas	219
Nieuwerkerk: Sint-Jan Evangelist	222
Oldenzaal: Sint-Plechelmus	225
Oostvoorne: Sint-Pancratius	245
Rossum: Sint-Maarten	253
Sint-Maartensdijk: Sint-Maarten	257
Steenwijk: Sint-Clemens	266
Tiel/Arnhem: Sint-Walburg	272
Utrecht: Sint-Pieter	289
Utrecht: Sint-Jan	308
Utrecht: Sint-Marie	325
Veere: Onze Lieve Vrouw	341
West-Souburg: Sint-Maarten	349
Wijk bij Duurstede: Sint-Jan Baptist	353
Zaltbommel: Sint-Maarten	360
Zandenburg: Onze Lieve Vrouw	368
Zierikzee: Sint-Lieven	373
Zutphen: Sint-Walburg	382
Gebruikte afkortingen	399
Gedrukte bronnen en literatuur	401
Lijst van tabellen	447

Kaart van het bisdom Utrecht, ca. 1500, met vestigingsplaatsen van kapittels.

Woord Vooraf

Van de katholieke instellingen die in de Noordelijke Nederlanden bij de invoering van de reformatie werden opgeheven, zijn de collegiale kapittels waarschijnlijk het meest van alle in vergetelheid geraakt. Terwijl het kloosterleven en het parochiewezen van de middeleeuwen door de eeuwen heen de belangstelling van de Nederlandse historici hebben genoten, is dat voor deze kapittels veel minder het geval geweest. Het feit dat na het herstel van de katholieke hiërarchie in de negentiende eeuw geen nieuwe collegiale kapittels zijn gesticht of oude heropgericht, moet mede hebben bijgedragen aan de geringe belangstelling die historici in de negentiende en twintigste eeuw voor deze middeleeuwse kerkelijke instelling getoond hebben. Pas met de verschijning van het proefschrift van Kaj van Vliet *In kringen van kanunniken* (2002) kwam een overzicht beschikbaar van de vroegste geschiedenis van de kapittels in het bisdom Utrecht tot het jaar 1227. Na 1227 nam het aantal kapittels in het bisdom nog beduidend toe, maar de meeste van deze jonge kapittels zijn geen onderwerp van recente studies geweest. Het onderhavige werk inventariseert welke collegiale kapittels in het bisdom Utrecht hebben bestaan tot aan de tijd van de reformatie en wat er over deze kapittels bekend is. Naar het voorbeeld van een monasticon worden in dit repertorium de kapittels volgens een vast schema beschreven. Het woord ‘monasticon’ kan in dit verband uiteraard niet gebruikt worden, maar de opzet van dit werk moge hiermee duidelijk zijn.

Het initiatief tot samenstelling van dit repertorium ging in 2006 uit van het toenmalige interfacultaire onderzoeksprogramma Christelijk Cultureel Erfgoed van de Radboud Universiteit Nijmegen, waarbij ondergetekende als senior onderzoeker was aangesteld. Bij de samenstelling van dit werk mocht ik van tal van collega's velelei hulp ontvangen. Ik noem hen in alfabetische volgorde: drs. Anne Maria van Egmond (Universiteit van Amsterdam), dr. Hildo van Engen (Streekarchief Land van Heusden en Altena), dr. Thomas Gießmann (Stadtarchiv Rheine), drs. Maarten Gubbels (Radboud Universiteit), Tilly Hesselink-Van der Riet (Albergen), dr. Hans Kienhorst (Radboud Universiteit), drs. Peter de Kort (Nijmegen), dr. Sophie Oosterwijk (Universiteit Utrecht), drs. Valentijn Paquay (Stadsarchief 's-Hertogenbosch), dr. Kees Veelenturf (Radboud Universiteit), dr. Michiel Verweij (Koninklijke Bibliotheek Brussel).

Tot slot spreek ik de wens uit dat dit repertorium een stimulans zal zijn voor verder onderzoek naar middeleeuwse kapittels in Nederland. Daarbij moet niet in de laatste plaats gedacht worden aan de voormalige kapittels binnen de grenzen van het huidige Nederland die niet onder het bisdom Utrecht vielen, maar onder het bisdom

Luik of aartsbisdom Keulen. De betekenis van de kapittels voor het godsdienstig en intellectueel leven van laatmiddeleeuws Nederland is nog grotendeels terra incognita. Dat geldt evenzeer ten aanzien van hun financiële en economische positie. Eigenlijk moet het onderzoek naar de historische betekenis van het middeleeuwse Nederlandse kapittel nog beginnen.

Nijmegen, november 2013

Inleiding

Collegiale kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht

Dit repertorium biedt een systematisch overzicht van collegiale kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Om praktische redenen is afgezien van opname van het Sint-Maartenskapittel te Emmerich en het kanunnikessenstift Elten, die weliswaar in het middeleeuwse bisdom Utrecht waren gelegen, maar thans onder Nordrhein-Westfalen vallen en dientengevolge een beschrijving in het *Nordrheinisches Klosterbuch* hebben gekregen.¹ Onder collegiale kapittels worden kapittels van seculiere kanunniken met uitzondering van domkapittels verstaan. Dit betekent dat twee kapittels in de stad Utrecht buiten beschouwing worden gelaten. Namelijk het Domkapittel (Sint-Maartenskapittel) en het kapittel van Oudmunster (Sint-Salvatorkapittel), dat tot het midden van de elfde eeuw een vermogensrechtelijke eenheid met het Maartenskapittel vormde en daarna de informele status van tweede domkapittel heeft behouden. Voornamelijk praktische overwegingen liggen aan deze keuze ten grondslag. De importantie van beide kapittels van de Utrechtse ‘dubbelkathedraal’ vereist eigenlijk aparte monografieën en zou de omvang van het onderhavige boek tot onwerkbare proporties doen uitdijen. Voor de geschiedenis van het kapittel van Oudmunster beschikken we bovendien al over de omvangrijke dissertatie van Bram van den Hoven van Genderen (1997), waardoor een hernieuwde beschrijving van dit kapittel een overbodige exercitie zou zijn. Voor het Domkapittel geldt dit ook dankzij de, helaas ongepubliceerd gebleven, dissertatie van Stuart Moore (1988). Over de reeds in de twaalfde eeuw opgeheven kapittels te Stavoren en Dokkum is zo weinig bekend dat een beschrijving niet zinvol bleek.² Ook enkele huizen van de Broeders van het Gemene Leven die formeel als kapittel waren georganiseerd, worden hier buiten beschouwing gelaten.³ Na weglating van genoemde kapittels resteert nog een corpus van 39 collegiale kapittels. Over slechts weinige van deze kapittels bestaan moderne wetenschappelijke studies. Voor zover dat wel het geval is, is er meestal geen sprake van een studie die het kapittel in al zijn institutionele, spirituele, intellectuele, personele, materiële en financiële facetten bestudeert. Dit boek wil een zo volledig mogelijk overzicht van 39 collegiale kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht bieden, maar wel in het besef dat de gewenste volledigheid, zeker op

1 U. Spengler-Reffgen, ‘Emmerich-St. Martini’, in: M. Groten e.a. (red.), *Nordrheinisches Klosterbuch. Lexikon der Stifte und Klöster bis 1815*, II, Siegburg 2012, p. 233-243; M. Hagemann, ‘Emmerich-Elten-Stift Hochelten’, *ibidem*, p. 248-257.

2 Zie over deze kapittels Van Vliet 2002, p. 261-264, 367-375.

3 Zie daarover hierna, p. 21-22.

het niveau van de afzonderlijke kapittels, thans nog niet bereikbaar is. Voor de meeste kapittels zal uitgebreidere studie noodzakelijk zijn.

Er bestaat een grote onevenwichtigheid op het gebied van onderzoek naar middeleeuwse kerkelijke instellingen in Nederland. Tegenover de grote hoeveelheid literatuur die beschikbaar is met betrekking tot (laat)middeleeuwse kloosterorden en kloosters in het gebied van het tegenwoordige Nederland steekt het aantal studies over seculiere kapittels in hetzelfde gebied mager af. Met een totaal van ongeveer 65 waren deze kapittels kwantitatief in de minderheid ten opzichte van de kloosters. Maar ze waren zeker geen *quantité négligeable*, gelet op hun rijkdom, personele bezetting en invloed. De relatieve verwaarlozing van hun geschiedenis moet eerder ondermeer gezocht worden in het ontbreken van ordeverbanden, waardoor de kapittels als groep in de bronnen minder opvallen en zich dientengevolge lastiger laten bestuderen. Ze zijn ook in hun bloeiperiode nauwelijks als groep naar buiten getreden. Van groepsbesef of groepshiërarchie blijkt in het bisdom Utrecht weinig. Een uitzondering wordt hier gevormd door de vijf kapittels in de stad Utrecht (Domkapittel, Oudmunster, Sint-Pieter, Sint-Jan en Sint-Marie) die onderling sterke banden onderhielden. Zij sloten onderlinge gebedsbroederschappen, namen collectief deel aan begrafenis- en memoriediensten van elkaars kanunniken, hielden periodiek gezamenlijke processies waarbij zij elkaars kerken aandeden, en zij kozen gezamenlijk als 'generaal-kapittel' de bisschop.⁴ Ook in andere bisdommen treft men samenwerkingsverbanden van kapittels aan, maar zij missen alle de sterke cohesie, het bindend karakter en de hiërarchie die een kloosterorde kenmerken.⁵ Aan het versnipperde beeld van de Nederlandse kapittelgeschiedenis is weinig gedaan, terwijl religieuze orden daarentegen vrijwel zonder uitzondering door de eeuwen heen hun eigen geschiedenis hebben bestudeerd. Binnen de groep van de Noord-Nederlandse seculiere kapittels heeft zich nooit een eigen historiografische traditie ontwikkeld. Ook niet binnen de afzonderlijke kapittels, met als enige uitzondering het Utrechtse kapittel van Sint-Marie, waar in het tweede kwart van de twaalfde eeuw de *Annalen van Sint-Marie* werden geschreven.

De Reformatie betekende in de Nederlanden ten noorden van de grote rivieren voor de seculiere kapittels als geestelijke instelling het definitieve einde. Daarmee is ook veel kennis over hun geschiedenis voorgoed verloren gegaan. Slechts een enkeling in de Nederlanden zette zich na die tijd nog aan de studie van de geschiedenis van de seculiere kapittels als groep. Een vroeg voorbeeld daarvan is de Antwerpse kanunnik Aubertus Miraeus, die in 1615 zijn *De collegiis canonicorum per Germaniam, Belgium, Galliam, Hispaniam, Italiam, aliasque orbis christiani provincias, liber singularis* liet verschijnen. Na het werk van Miraeus verschenen lange tijd geen overzichtsstudies meer, zeker niet over de kapittels in het huidige Nederland. De beschikbare literatuur beperkt zich tot ver in de twintigste eeuw tot verspreide vermeldingen in lokale en regionale studies, al dan niet van kerkhistorische aard. Schoengen was in het begin van de

⁴ Van Welie 1994; Van den Hoven 2005; Dury 2007, p. 201-202, 209.

⁵ Zie Dury 2007.

twintigste eeuw degene die een eenvoudige chronologische lijst van seculiere kapittels in Nederland samenstelde. Deze lijst is lange tijd de enige beschikbare geweest en later gepubliceerde lijsten van seculiere kapittels zijn meestal hierop gebaseerd.⁶

Nederland heeft op het gebied van de geschiedschrijving met betrekking tot seculiere kapittels een achterstand opgelopen in vergelijking met andere West-Europese landen. In 1994 publiceerden de Duitse historici A. Wendehorst en St. Benz een lijst van alle seculiere kapittels in het voormalige Heilige Roomse Rijk, waaronder derhalve ook de kapittels in het huidige Nederland zijn begrepen. Per kapittel wordt zeer beknopte informatie gegeven, zoals het stichtingsjaar en de belangrijkste literatuur. Voor de Nederlandse kapittels blijkt de oogst aan literatuur bijzonder schraal te zijn. In veel gevallen moest door Wendehorst en Benz worden verwezen naar verouderde werken zoals negentiende-eeuwse bisdomsgeschiedenissen of *De kerkelijke indeeling omstreeks 1500 van de Geschiedkundige Atlas van Nederland*, die in 1921 verscheen.⁷ Buiten Nederland was en is vooral in Duitsland sprake van een systematische aanpak en wel in het kader van het nationale onderzoeksprogramma *Germania Sacra*. In deze reeks verschenen vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw monografieën over afzonderlijke kapittels.⁸ Na 1970 kwamen in Duitsland en Frankrijk prosopografische studies met betrekking tot kapittels in zwang.⁹ In Zwitserland verscheen in twee banden een nationaal overzicht van de seculiere kapittels.¹⁰ In Duitsland kan men de kapittels steeds vaker beschreven vinden in regionale *Klosterbücher*. Hierin heeft het begrip 'Kloster' een ruimere betekenis dan gebruikelijk gekregen. De titel 'Klosterbuch' is dus misleidend, maar praktisch gezien is het wel handig dat naast kloosters andere geestelijke instellingen in één regionaal overzicht zijn opgenomen.¹¹ Groepen van Duitstalige onderzoekers werken onder leiding van het Institut für Geschichtliche Landeskunde in Tübingen aan regionale overzichten van 'Stiftskirchen' en hebben daarvoor de term 'Stiftskirchenhandbuch' geïntroduceerd. Tot de 'Stiftskirchen' worden zowel gemeenschappen van seculiere als reguliere mannelijke en vrouwelijke kanunniken gerekend.¹² In andere Europese lan-

6 Schoengen 1911, p. 183-187. Latere daarop voortbouwende overzichten in Leverland 2000, p. 33-41 en Kuys 2004, p. 277-280.

7 Wendehorst & Benz 1994.

8 Crusius 1984, p. 242; Crusius 1996, p. 633-634, 639-642.

9 H. Millet, *Les chanoines du chapitre cathédral de Laon, 1272-1412*, Rome 1982; R. Holbach, 'Zu Ergebnissen und Perspektiven neuerer Forschung zu spätmittelalterlichen deutschen Domkapiteln', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 56 (1992), p. 148-180.

10 G.P. Marchal (red.), *Die weltlichen Kollegiatstifte der deutsch- und französischsprachigen Schweiz*, Bern 1977; A. Moretti (red.), *Le chiese collegiate della Svizzera italiana*, Berna 1984.

11 K. Hengst (red.), *Westfälisches Klosterbuch. Lexikon der vor 1815 errichteten Stifte und Klöster von ihrer Gründung bis zur Aufhebung*, 3 delen, Münster 1992-2003; H.D. Heimann (red.), *Brandenburgisches Klosterbuch. Handbuch der Klöster, Stifte und Kommenden bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts*, Berlin 2007; M. Groten e.a. (red.), *Nordrheinisches Klosterbuch*, I: Aachen bis Düren, Siegburg 2009, II: Düsseldorf bis Kleve, Siegburg 2012.

12 Zie S. Lorenz, 'Einleitung: Das Tübinger Stiftskirchenprojekt', in: Lorenz & Auge 2003, p. 1-53; P. Moraw, 'Stiftskirchen im deutschen Sprachraum. Forschungsstand und Forschungshoffnungen', in: Lorenz & Auge 2003, p. 55-71. Een voorbeeld van een 'Stiftskirchenhandbuch' is H. Obermair, K. Brandstätter & E. Curzel (red.), *Dom- und Kollegiatstifte in der Region Tirol – Südtirol – Trentino in Mittelalter und Neuzeit. Collegialità ecclesiastica nella regione trentino-tirolese dal medioevo all'età moderna*, Innsbruck 2006.

Tabel 1 Seculiere kapittels in het bisdom Utrecht

	<i>Stichtingsjaar</i>	<i>Jaar van Opheffing</i>	<i>Hoogst bereikte aantal prebenden</i>
Elst	ca.750	1585-1588	08
Dokkum	ca.800	1170-1175	12?
Dom	ca.800	1811	40
Oudmunster	ca.800	1811	20
Emmerich	ca.800	1811	14
Deventer	ca.840	1591	20
Staveren	ca.900	1132	12
Tiel/Arnhem	ca.950	ca.1579	12
Oldenzaal	954	ca.1639	16
Elten	voor 968	1811	12
Utrecht, Sint-Pieter	ca.1048	1811	30
Utrecht, Sint-Jan	ca.1050	1811	20
Zutphen	voor 1059	1591	12
Utrecht, Sint-Marie	1076-1094	1811	30
Steenwijk	1295	1592	06
Zaltbommel	1303	1572	10
Munsterkerk/Brielle	1300-1310	1572	13
Naaldwijk	1307	1572	12
Geervliet	1308	1571	15
Middelburg, Sint-Pieter	1311	1574	14
Amersfoort	1337	1811 ¹³	10
Ter Horst	1347	1534	04
Oostvoorne	1349	1572	08
Heusden	1355	ca.1598	10
Wijk bij Duurstede	1365	1811	10
Leiden	1366	1574	25
Dordrecht	1367	ca.1572	16
Den Haag	1367	1572	14
Gorinchem	1378	1572	14
Zierikzee	1378	1573	18
IJsselstein	1396	1577	08
Haaften	1400	ca.1572	08
Culemborg	1421	ca.1578	08
St.-Maartensdijk	1428	ca.1577	13
Rossem	1438	1572-1599	08
Egmond a/d Hoef	1451	ca.1573	08
West-Souburg	1457-1460	1574	09
Veere	1467-1469	1572	19
Nederhemert	1474	1572-1583	08
Middelburg, Sint-Maarten	1479	1574	12
Abbenbroek	1483	ca.1572	09
Zandenburg	1484	ca.1572	12
Nieuwerkerk	1499	ca.1575	?
Kapelle	1503	1578	11
Hulkenstein	ca.1533	1539-1543	?

13 Nog bestaand als vermogensfonds.